

STAROSLAVENSKE POČETNICE I ČITANKE U XIX. I XX. STOLJEĆU

Josip Bratulić

U osvitku slavenske prosvjete, 863. godine, kada su krenuli u misiju među Slavene u Moravskoj, Sveta braća Konstantin Ćiril i Metod, nosili su knjige na novoizumljenom pismu koje je sastavio jedan od njih – Konstantin Filozof. Opće je mišljenje da je to bila glagoljica, kakva se sačuvala u najstarijim kodeksima, i koja je imala opći izgled oblosti, te se u slavističkoj znanosti zove obla; nekoć se nazivala i bugarskom, dok nije i u Hrvatskoj pronađeno spomenika takvoga, obloga, ali i prijelaznoga pisma. Pismom, riječju Božjom, Evanđeljem, a riječ je tada u slavenskom govoru glasila “slovo”, Sveta su braća u sinonimnu svezu dovela Riječ Božju, Drugu Božansku Osobu, Sofiju-Mudrost, Isusa Krista i Slavene – koji će – prema njima – ispuniti povijest, eshaton, u ponovnom svečanom dolasku Isusovu na svijet, kad se ispune Pisma, tj. Apokalipsa. Riječ je istoznačnici za grčku riječ logos-Logos, odnosno latinsku verbum-Verbum. I Logos i Verbum označavaju Krista. Konstantin Ćiril etimologijski je naziv za Slavene (“Slovjene”) povezao s narodom koji je pozvan u kršćansku ekumenu. I prve staroslavenskim jezikom zapisane riječi bile su: *Iskoni bē Slovo i Slovo bē u Boga i Bog bē Slovo*.

Konstantin Ćiril i njegov brat Metod htjeli su prosvijetliti ne samo posvećenike, službenike oltara, nego sve ljude koji su prihvatili kršćanstvo kao novu životnu vrednotu. Napuštanje poganstva moralo bi, prema Ćirilu,

biti izlazak iz mraka neznanja, a to se postiže poznavanjem pisma. Od Konstantina Ćirila potječu nazivi glagoljskih slova. U strogom poretku, kako ih je trebalo pamtit i po imenu, glagolska slova govore o nužnosti poznavanja pisma i Pisma (tj. Biblije, zapisane riječi Božje): *Азъ букы вѣдѣ глаголю: добро ествъ живѣти зѣло земљи ...* tj. “Ja koji znam pismena govorim (tvrdim) da je dobro (tj. časno, dostojno) živjeti na zemlji...”. Misao o prosvjećivanju u obojice Braće ide ne samo u širinu, nego i u dubinu. Poznavanje pisma smatrali su važnim civilizacijskim čimbenikom u budućem životu Slave-na: ne samo knezova, monaha, popova, nego i ostalih slobodnih ljudi, a na slobodu su svi pozvani. Poznavati Radosnu vijest, Evandjelje, dužni su svi ljudi.

Učenje pisma vezano je najčešće s ideologizacijom: pismo postaje i u slavenskom svijetu, sve više, blago ljubomorno čuvano i skrivano u rukama čuvara istina. Pismo prestaje biti kulturna tečevina dostupna svima, a postaje kulturna tajna, namijenjena prosvijećenima, manjini.

U našim krajevima već od 11. stoljeća proces utvrđivanja pisma ima svoju naročitu sudbinu: ćirilica je potisnula glagoljicu i pokrila ne samo istočni dio slavenskoga svijeta, nego i Makedoniju, Zetu, Bosnu (...). Glagoljica se konačno, nakon 12. st., utvrdila jedino u Hrvatskoj, i to pretežno na njezinim rubovima, gdje se slavenski svijet dodiruje s romanskom ekumenom. Ne treba zaboraviti da je u glagoljaškoj sredini poznavanje ćirilskoga pisma, i to ne samo čitanja nego i pisanja, činjenica koja se odražava među glagoljašima od najranijih vremena, ali i u kasnije doba, kad već glagoljaši tiskaju svoja djela, koja jasno svjedoči o njihovoj otvorenosti zapadnoj i istočnoj pisanoj kulturi. Otvorenost službenika oltara neobična je i čudesna pojava u tadašnjoj europskoj kulturi, jednako zapadnoj kao i istočnoj.

Ne znamo pouzdano kako se kroz duboki srednji vijek odvijao proces učenja glagoljskoga pisma. O tome nemamo mnogo svjedočanstava, ali glagoljski kodeksi i golem broj fragmenata svjedoče da je ono bilo pismo Crkve i uprave. Dok je u bogatijim gradskim sredinama, u katedralnim školama, naobrazbu mogao dobiti i onaj koji se nije namjeravao posvetiti kleričkom staležu, u siromašnijim glagoljaškim seoskim kaptolima učenje pisma bilo je vjerojatno ograničeno na žakne, buduće popove glagoljaše. Tek po siromašnim ostacima i tragovima možemo pretpostaviti gdje su postojala školska glagoljaška središta: Zadar, Vinodol, Rijeka, Vrbnik, Roč, Beram, i – naravno – samostani: najprije benediktinski, a kasnije pavlinski i franjevački trećoredski. No, postojao je i znatan broj laika, svjetovnjaka prepisivača glagoljskih tekstova – misala (knez Novak) i brevijara (Vid Omišljanin),

zbornika, ali i pravnih tekstova – darovnica, oporuka, ugovora o prodaji zemljišta, vinograda, kuća, mlinova. Prepisivanje kodeksa bio je unosan i siguran posao. Kako su đaci, žakni, učili, možemo pretpostaviti po prvim tiskanim početnicama, jer nam rukopisne stare početnice nisu sačuvane. Uostalom, takve se knjige brzo i lako troše, i tada kao i danas.

Poznavanje pisma nije još značilo njegovo svladavanje u našem, današnjem smislu. Poznavanje i čitanje još nije značilo i znanje pisanja. Čitanje nije išlo usporedo s pisanjem, te su mnogi naučili čitati, ali ne i pisati. Nedostajalo je pergamene, crnila, vještine, a ni potreba za pisanjem nije bila velika.

Nestašicu tiskanih priručnika za učenje pisma naši su glagoljaši nadoknađivali rukom pisanim priručnicima, kakav je *Bukvar ili psaltir. Rukotvoren za nauk male dice našega naroda slovinskoga. Budući makanca od štampe istih knjiga u ovih daržava od Dalmacie. Izvajen i prinesjen iz drugih knjiga i ponaprađen. – Po meni o. f. Ludoviku Bausu od Zlozel, tretoga reda s. oca Frančiška provincie Dalmacie – Knjižice druge – u Perviću lita 1823.* koji se danas čuva u Arhivu Staroslavenske akademije u Krku. Slična rukopisna gramatičica i čitanka nalazi se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (*Glagolitica I-20*). U Arhivu HAZU nalazi se predložak za tisak glagoljskog i ćirilčkog *Bukvara* Mateja Karamana, s kojega je tiskan njegov *Bukvar*. Perom napisanih, tj. rukopisnih glagoljskih, latiničkih i poljičicom pisanih azbukvara na jednom listu, za prepoznavanje i učenje čitanja slova, našlo bi se više.

Kad se poznavanje staroslavenskoga jezika i glagoljice, u studiju slavistike i posebice kroatistike uvodilo u škole, i na Mudroslovnici (Filozofski) fakultet, studenti su se našli u sličnoj poziciji kao davni žaknići: trebalo je naučiti slova, uglavnom “pasivno”, iako i danas postoje malobrojni ljudi koji, prvenstveno kurzivnu glagoljicu, mogu lijepo i skladno pisati, i napisano bez poteškoće pročitati.

Među autorima priručnika iz kojih se uči glagoljicu čitati (i pisati), ali i stjecati temeljna znanja staroslavenskoga jezika, najugledniji su slavenski filolozi. Često su s visokih znanstvenih pozicija silazili među mlade početnike, učenike i studente, da im dadu ona znanja kojima će se uputiti u složenu problematiku jezika, pisma, književnosti i kulture. Do 19. stoljeća autori staroslavenskih – glagoljičkih i ćirilčkih početnica – bili su učitelji pisma, a s njihovom su pomoći učenici i đaci naučili čitati, dok su učitelji-profesori u 19. st.. svojim đacima-studentima pomogli otvoriti vrata visoke znanosti, jezikoljublja, filologije. Među svima njima posebno mjesto pripada Francu

Miklošiču, autoru znamenite panonske teorije o staroslavenskom jeziku, koju je sa znanstvene pozornice maknuo Vatroslav Jagić.

Iako Franc Miklošič (Radomerščak, Slovenija, 1813 – Beč, 1891) ne pripada krugu hrvatskih filologa i paleoslavista, njegov se rad na proučavanju staroslavenskih tekstova ne može nikako zaobići: osim ostaloga, on je svoje studente u Beču, među kojima su bili i Hrvati, upućivao u znanja iz slavenske filologije, te je tako zadužio i hrvatsku filološku i slavističku znanost. Izdao je 1861. g. u Beču znamenitu knjigu *Chrestomathia palaeslovenica*. U njoj su zastupani staroslavenski tekstovi, od Biblije – knjige Bytija – do Evanđelja; zatim slijede tekstovi nacionalnih redakcija kao primjeri: slovenski *Brižinski spomenici*, zatim tekstovi ruske redakcije, a potom i tekstovi na starom češkom i poljskom jeziku, a kao srpski figuriraju *Žitja Konstantina Ćirila*. Hrvatskih tekstova u hrestomatiji nema! Upravo je to potaklo Ivana Berčića da sastavi jednu drugačiju čitanku/hrestomatiju u kojoj bi prikazao i hrvatski udio u paleoslavistici. Prema Miklošičevoj gramatici i čitanci Mirko Divković (Zagreb, 1843 – Samobor, 1924) sastavio je i objavio knjigu *Oblici staroslovjenskog jezika za školu, po Franji Miklošiču* 1881.¹ i još jedno izdanje 1883. U kasnijim izdanjima ne javlja se više ime ovog slovenskog paleoslavista.

Sljedeći je autor glagoljskih početnica Ivan Berčić [Brčić] (Zadar, 1824–1870). Nakon završene gimnazije u Zadru studij teologije započeo u Zadru a nastavio u Beču, ali se zbog revolucionarnih gibanja i nesigurnosti 1848. vratio u Zadar te nije postigao doktorat iz teologije. Bio je kateheta i profesor hrvatskoga jezika u ženskim školama koje su vodile sestre benediktinke iz samostana Svete Marije. Od 1855. g. bio je profesor staroslavenskog jezika i staroslavenske liturgije u zadarskom sjemeništu. Kretao se u krugu hrvatskih preporoditelja. Kad je u Pragu 1859. objavio knjigu *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitico e codicibus, codicum fragmentis et libris impressis*, ta je knjiga postala temelj proučavanju hrvatske glagoljice, posebice biblijskih knjiga u glagoljskim brevijarima i misalima. Jagić ga s pravom naziva “uskrisiteljem nauka glagoljskih u Dalmaciji”, jer od toga vremena počinje intenzivnije proučavanje hrvatskoglagoljskih tekstova. To će se još više očitovati nakon izdanja njegovih *Ulomaka Pisma svetoga*. Za svoje je studente, buduće glagoljaše iz zadarskog sjemeništa i

¹ M. Divković, *Oblici staroslovjenskog jezika za školu, po Franji Miklošiču*, Zagreb, 1881. Drugo izdanje 1883. Ove dvije knjige nema NSK u Zagrebu!

Teologije, sastavio i izdao glagoljsku početnicu 1860. g., također u Pragu, *Bukvar staroslovenskoga jezika glagoljskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig*. Uglata glagoljska slova dao je crtati, gravirati i odliti prema slovima prvoga otisnutog glagoljskog misala iz 1483. g. Nakon azbuke, i posebice izdvojenih velikih i malih slova, s prikazom samoglasnika, dvoglasa i suglasnika, slijedi *Vižbanje*, tj. uvježbavanje slova u riječima prema azbučnom redu, a zatim slijede molitve: *Zaziv Svetoga Trojstva* uz križanje, *Očenaš*, *Andeoski pozdrav*, tj. *Zdravomarija* i druge. Litografski otisnut dodatak sadrži svezanice od dva, tri ili četiri slova. Slijedi glagoljska rukopisna azbuka, tj. primjeri slova kurzivne glagoljice i primjeri kurzivne glagoljice. Kao treći dodatak dolazi bosanska azbukva, također kurzivna: bosanska, dubrovačka, poljička. Ovaj dodatak tiskan je litografskim postupkom u Pragu 1863. i uvezan zajedno s prvim dijelom. Knjizi prethodi slika Svete Braće, Ćirila i Metoda koje je u bakru rezao Antun Parčić, a otisnuta je zajedno s *Bukvarom*. U knjizi se nalazi tablica sa slovima glagoljice i ćirilice, koja je pomogla uvođenju u čitanje tekstova. Kasnije su svi prihvatili takav način susreta s pismima koje treba usvajati. Berčićeva *Čitanka staroslavenskog jezika*² (Prag, 1862) posvećena je “Frančisku Miklošiću” i ona je zapravo proširena Berčićeva *Chresthomatia*.

U Pragu (“Zlatnom Pragu” – kako stoji na naslovnici) tiskani su Berčićevi *Ulomci Pisma svetoga*, uglednim i lijepim uglatim glagoljskim slovima, u pet svezaka.³ Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i tiskanih knjiga, fragmentirana i druge građe prodana je u Petrograd, jer se nasljednici nisu mogli nagoditi o cijeni građe s onima kojima je ostavština ponuđena. Prvi je put o zbirci pisao Ivan Milčetić,⁴ a zatim je cjelokupnu zbirku uzorno opisala uz pomoć Anice Nazor Svetlana O. Vjalova.⁵ Knjiga prva sadrži faksimile, a druga opise odlomaka.⁶

Među hrvatskim filolozima – sastavljačima priručnika za učenje glagoljice i staroslavenskoga jezika posebno mjesto zauzima Vatroslav Jagić (Varaždin, 1838 – Beč, 1923). Gimnaziju je polazio u Varaždinu i Zagrebu.

² Ivan Berčić, *Čitanka staroslavenskog jezika*, Prag, 1862.

³ Ivan Berčić, *Ulomci Pisma svetoga*; prvi dio – *Povijesne knjige*, 1871, drugi dio – *Psaltir i Mudrosne knjige*, 1864, treći dio – *Proroci*, 1865, četvrti dio – *Ulomci evanđelja*, 1864, peti dio ulomci iz *Djela apostolskih, Poslanice*, 1866. Sve su knjige tiskane u Pragu.

⁴ Milčetić, 1955.

⁵ Vjalova, 2000.

⁶ S. Damjanović napisao je prikaz toga monumentalnog djela: *Tragovi dima, vatre i kiše*, 2001.

U Beču je slušao predavanja Franca Miklošiča. U Zagrebu je bio profesor srednje škole (gimnazije) od 1861. do 1870., kad je otpušten iz službe. U zagrebačkom razdoblju svoga znanstvenog života izabran je za člana JAZU (1869. g., kad je imao 28 godina). Bio je pokretač edicije *Stari pisci hrvatski*. S Josipom Torbarom i Franjom Račkim pokrenuo je i uređivao znanstveni časopis *Književnik*. U Zagrebu je osmislio i počeo provoditi plan da staroslavenski jezik, uz grčki i latinski, postanu u školskom planu i programu jednokopravni, tj. da đaci klasičnih gimnazija steknu osnovna znanja za učenje slavenskih jezika. Smatrao je da slavistička znanost treba postati ravnopravna romanistici i germanistici kao filološka znanost u mladogramatičarskom obzoru. Staroslavenski je trebao postati temelj onih znanja koje će pomoći hrvatskom, a i drugim slavenskim jezicima, u otkrivanju zajedničkih jezičnih korijena. Zato se njegov pristup staroslavenskim tekstovima, tako i pismima, uklapa u namjeru za afirmacijom slavistike kao filološke znanosti, ravnopravne klasičnoj filologiji, romanistici i germanistici. Najprije je izdao knjigu *Gramatika jezika hrvatskoga. Osnovana na starobugarskoj slovenštini. Dio prèvi: Glasovi*. (Zagreb, 1864). Zatim i knjigu s tekstovima: *Primèri starohrvatskoga jezika iz glagolskih i cirilskih književnih starinah. Dio prèvi Uvod i primèri staroslovenski* (Zagreb, 1864), sastavljeni za sedmi i osmi gimnazijski razred.. Dio drugi, *Uvod i primèri starohrvatski*, izašao je dvije godine kasnije (Zagreb, 1866). U Rusiji je izdao na ruskom, u dva izdanja *Specimina linguae palaeslovenicae. Obrazcy jazyka cerkovnoslavjanskogo po drevnèjšim pamjatnikam' glagoličeskoj i kirillovskoj pis' menosti* (Sanktpeterburg, 1882).⁷

Ivan je Broz (Klanjec, 1852 – Zagreb, 1893) nakon gimnazije počeo studirati teologiju u Innsbrucku, ali nakon što je u Zagrebu otvoreno sveučilište 1874. g. vraća se u Zagreb i završava studij hrvatskoga jezika, povijesti i zemljopisa. G. 1881. zapošljava se kao namjesni učitelj u Osijeku, a zatim u Požegi. Od 1884. g. radi kao profesor hrvatskoga jezika u zagrebačkoj gimnaziji. U Matici hrvatskoj urednik je Matičina zbornika *Hrvatskih narodnih pjesama*, od kojih je zajedno sa Stjepanom Bosancem uredio prvu knjigu (*Junačke pjesme*, 1896). Skupljao je građu za *Rječnik hrvatskoga jezika*, koji je nakon njegove smrti 1901. izdao njegov ujak Franjo Iveković.

⁷ O Jagićevoj djelatnosti u Zagrebu i svijetu vidjeti i: S. Damjanović, *Opširnost bez površnosti*, 1988. i novo izdanje 2006. te: J. Bratulić, *Jagićeve zagrebačke godine, Jagićev zbornik*, Zagreb, 1986, str. 41–47.

Kao gimnazijski profesor priredio je i izdao knjigu *Oblici jezika staroga slavenskoga* (Zagreb, 1889) s dodatkom o postanju oblika jezika “hrvatskoga ili srbskoga”.⁸ Knjiga je bila namijenjena đacima VII. i VIII. razreda gimnazija. Prvo izdanje izašlo je 1889., a nakon njegove smrti drugo izdanje i kasnija izdanja priredio je Stjepan Bosanac te je knjiga pod oba autorstva izlazila sve do 1923. g. Za bogoslove koji su trebali steći osnovna znanja o staroslavenskom jeziku, izašao je u Rimu, nakon Brozove smrti, *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (Rim, 1894. v8, 11. str). U kratkom pogovoru (*Svakomu svoje*) Dragutin A. Parčić, kanonik pri Zavodu Svetoga Jeronima, napisao je: “Ove bilježke sgotovio je bio malo prije smrti pok. dr I. Broz po želji presv. bisk. J. Posilovića, pak se evo sad objelodanjuju uz male promjene veleuč. [Ivana] Radetića, sjemeništnoga profesura u Senju, čemu sam ja još uz koju opazku i razjašnjenje nješto pridodao”. Knjižica od jedanaest tiskanih stranica ima ove dijelove: *Glagoljska azbuka, Tumačenje glagoljskih slova, Tumačenje brojeva, Običnije kratice i svezanice, Primjer čitanja*. U latinskim jezikom pisanoj aprobaciji senjski biskup (od 1894. nadbiskup zagrebački) Juraj Posilović knjigu pripisuje D. A. Parčiću (“a Carolo Parčić... concinnatum et a me subscripto revisum”). Očito – skromni je Parčić htio ponizno sakriti svoje zasluge za tu skromnu knjižicu koja je trebala pomoći u čitanju glagoljskih knjiga. Vjerojatno je sam knjigu složio, korigirao i nadgledao tiskanje. U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici ona se vodi pod Brozovim imenom.

Dva izdanja doživjela je *Slovnica jezika staroslovenskoga* Vjekoslava Novotnoga, koja obaseže 68 tiskanih stranica (Zagreb, 1876, 1878). Uz kratki uvod, u prvom poglavlju piše o “Glasovju i pismenima” – glagoljici i ćirilici; slijedi *Oblikoslovje*, sklonidba i “sprega” (konjugacija). Koristi prvenstveno latinicu u primjerima, ali ono što je različito od hrvatskoga, to piše – uz latinički korijen – u staroj ćirilici, posebice u “sastavljenoj sklonidbi”: добръ-и. Novotni je, između ostaloga, bio i među prvim hrvatskim planinarima koji su izdavali knjige o planinarskim destinacijama i putovima (Zagrebačka gora, Plešivica i Sveta Gera). Za Prvi svesokolski slet u Zagrebu napisao je i složio knjigu o Zagrebu i okolici (1906).

Stjepan Bosanac (Bjelovar, 1870 – Zagreb, 1949), slavistiku je studirao u Zagrebu, Beču, a doktorirao u Zagrebu temom iz antičke, grčke književno-

⁸ O Ivanu Brozu vidjeti i: Zlatko Vince. *Ivan Broz*. Zagreb. 1992.

sti. Nakon smrti Ivana Broza za školske je potrebe uredio i izdao *Oblike* (Zagreb 1900, 1905, 1911, 1918, 1923). S Đurom Šurminom uredio je i izdavao *čitanke iz književnih starina staroslavenskih, hrvatskih i srpskih*, za VII. i VIII. razred srednjih škola: prvo izdanje izišlo je 1896. g., a posljednje, peto, 1926. Zatim je izdao *Staroslovenski jezik s hrvatskosrpskom redakcijom za IV. razred srednjih škola*, zajedno sa Sretenom Živkovićem (1939).

August Leskien (1840–1916), njemački indogermanist i slavist izdao je 1871. g. znameniti priručnik-gramatiku staroslavenskoga jezika, koji on naziva i starobugarskim – *Handbuch der albulgarischen/alkirchenslavischen/ Sprache*, koji su upotrebljavali naši studenti, naravno – i njihovi nastavnici. Prerađeno izdanje izašlo je 1886. g. Zatim je izišla i gramatika *Grammatik der albulgarischen/alkirchenslavischen/ Sprache* (1909).⁹ Ta je gramatika bila prevedena na ruski jezik. Prema njoj je školsku gramatiku za srpske škole sastavio Ljubomir Stojanović *Gramatika staroga slovenskoga jezika* koja je doživjela tri izdanja (posljednje 1927). Leskienova *Gramatika srpsko-hrvatskog jezika* (1914) bila je temeljni udžbenik našega jezika, a bitno je utjecala, među filozofima i kulturolozima širom svijeta, da se uvriježi i utvrdi spomenuti naziv i za naš jezik. Leskien je smatrao da je “zajednički”, tj. standardni jezik i Hrvata i Srba, prihvaćen u XIX. stoljeću, temeljen na jednom srpskom narječju, a Hrvati ga zovu hrvatskim, dok Srbi srpskim. Nije se nikako obazirao na povijesni proces koji je za hrvatski jezik posve različit od procesa koji je prošao srpski jezik, odbacivši tradiciju crkvenoslavenskoga i ruskoslavenskoga na kojoj se do sredine XIX. st. razvijala književnost, pismenost i jezična kultura prije Vuka Stefanovića Karađića.

Đuro Šurmin (Siščani kod Čazme, 1867 – Zagreb, 1937), povjesničar književnosti i političar, napisao je *Povijest književnosti hrvatske i srpske* (1898), izdao je ćirilичkim pismom dio Kukuljevićeve zbirke *Hrvatski spomenici* (1896). Za školske je potrebe, zajedno sa Stjepanom Bosancem izdao *Čitanke iz književnih starina staroslovenskih, hrvatskih i srpskih*, također za VII. i VIII. razred srednjih škola.¹⁰ Uvod je napisan na četrdesetak stranica: “Spomenici pisani starim slovenskim jezikom – autor S. Bosanac”. Pregled

⁹ August Leskien, *Handbuch der albulgarischen/alkirchenslavischen/ Sprache*, prerađeno izdanje 1886.

¹⁰ Prvo izdanje pojavilo se 1896., a posljednje – peto, pretiskano je za hrvatske škole u Beču 1923. g.

stare hrvatske glagoljske književnosti sastavio je Đuro Šurmin, kao i pregled spomenika pisanih ćirilicom. U *Primjerima* (ta je riječ vezana za Jagićevu knjigu) prvo su uvršteni kanonski spomenici oble glagoljice, zatim glagoljski spomenici hrvatski, od *Vrbničkog brevijara* do *Vrbničkoga statuta*; ćirilski “slovenski” spomenici započinju *Suprasaljskim zbornikom* i *Savinom knjigom*, a zatim slijede ćirilski spomenici “ponajviše roda srpskoga”, od *Homilijara Mihanovićeve*, preko “crkvenih knjiga”, legendi i životopisa, apokrif, ljetopisa, romana i zakonika, sve do isprava pisanih ćirilicom, među kojima je i *Povaljska listina*, kao i *Povelja Kulina bana*. Pri koncu su uslijedili ogledi proze pisani latinicom. Na kraju uvršten je i Rječnik (165–192). Knjiga je tiskana oblom i uglatom glagoljicom, te crkvenom (upravo “Miklošičevom”) ćirilicom, te na kraju malo i latinicom (npr. *Kronika popa Dukljanina* u prijepisu Ivana črnčića). Ispravu na latinici – odluku Krašićkog suda – potpisao je glagoljicom Mihal Herendić, a latinicom Juraj Hrelyacz, oba *manu propria*, tj. vlastitom rukom.

Rudolf Strohal (Lokve, 1856 – Zagreb, 1936), svestrani filolog, povjesničar jezika i dijalekata, izdavač bronih glagoljskih tekstova, napisao je i u vlastitoj nakladi izdao *Čitanku iz književnih djela starih bugarskih, hrvatskih, srpskih i slovenačkih u I. periodu* (Zagreb, 1921). Opsežna je to knjiga (ukupno 256 stranica): uz predgovor uvršteni su i prilozi te rječnik. U poglavlje o staroj bugarskoj knjizi, s primjerima u obloj (“bugarskoj”) glagoljici, uslijedili su primjeri iz *Assemanijeva*, *Zografskog*, *Marijanskog* i *Kločeva glagoljaša*. Ćirilski spomenici tiskani su, naravno, crkvenom ćirilicom: *Suprasaljski zbornik*, *Savina knjiga*, *Ostromirovo evanđelje*. Stara hrvatska knjiga obilno je zastupana: primjeri su iz crkvene (liturgijske) knjige, zatim slijedi poglavlje *Poučna knjiga*, te *Rad dubrovačko-dalmatinskih pjesnika*. U srpsku knjigu, osim Mihanovićeve i Grškovićeve apostola (na glagoljici), uvršteni su i *Mirosavljevo*, *Vukanovo evanđelje*, *Hvalov zbornik*, listine, tj. povelje, a zatim i životi srpskih knezova i kraljeva. Među slovenskim spomenicima, uz *Brižinske spomenike*, naveden je i *Celovški rukopis*. Ni ova njegova knjiga, kao ni njegove ranije, nije dočekana s dobrodošlicom, već s polemikama i objedama. Danas nam je jasno: da nije bilo njegove ustrajnosti, mnogo toga bi ostalo nepoznato i u svijestima čitatelja nepostojeće.¹¹

¹¹ M. Strašek, *Rudolfa Strohala čitanka iz književnih djela starih bugarskih, hrvatskih itd. jest plagijat*, Zagreb, 1922., 14 str. O životu i radu Rudolfa Strohala pogledati zbornik, njemu posvećen: Alojz Jembrih (ur.), *Rudolf Strohal i njegovo djelo: zbornik referata sa znanstvenoga skupa povodom 150. obljetnice rođenja, 70. obljetnice smrti i 100. obljetnice njegove monografije “grad Karlovac opisan i orisan” (1906.)*, Zagreb 2006.

Nakon što se staroslavenski povukao iz školskih programa kao poseban predmet, za povijest hrvatsko(srpskoga) jezika upotrebljavao se udžbenik-čitanka Franje Radoslava Poljanca (Šmarjeta, Slovenija, 1896 – Zagreb, 1987), srednjoškolskoga profesora, od 1949. g. do mirovine profesora Više pedagoške akademije u Zagrebu. Njegova knjiga *Istorija srpskohrvatskog jezika. S pregledom naših dijalekata i istorijskom čitankom* izašla je prvi put u Beogradu 1932. g.,¹² kada i prvo izdanje njegove *Istorije stare i srednje jugoslovenske književnosti sa čitankom*. četvrto izdanje jezičnoga priručnika objavljeno je u Zagrebu, te ima širi naslov *Istorija srpskohrvatskoslovenačkog književnog jezika. S pregledom naših dijalekata i istorijskom čitankom* (1936); u Zagrebu su izašla i dva izdanja njegove *Historije stare i srednje jugoslovenske književnosti* (1937, 1939). Prvo pak izdanje njegova jezičnoga priručnika – *Pregled istorije srpsko-hrvatskog književnog jezika* izašlo je u Sarajevu (1929).

Posebno mjesto u hrvatskoj paleoslavistici pripada Josipu Vajsu ([Joseph Vais], Donji Liborc kod Praga, 1865 – Prag, 1959) – češkom filologu, staroslavistu, bibličaru, profesoru Karlova sveučilišta. Studirao je teologiju u Rimu, a slavistiku u Pragu. Već kao student dolazio je na Krk, a posebice nakon 1898. g., kada je na poziv krčkoga biskupa Antuna Mahnića (Mahniča) boravio u Krku, gdje je uz pomoć krčkih svećenika glagoljaša 1902. g. osnovana Staroslavenska akademija. Na Krku je ostao do 1906. g., ali je s Akademijom surađivao sve do kraja Prvoga svjetskoga rata. Rad Akademije zabranjen je nakon što je talijanska vojska okupirala Krk, u internaciju odvela biskupa, i zabranila rad svih hrvatskih ustanova. Tada su ukinute i sve hrvatske škole, društva, štedionice. Izdao je studiju o najstarijem glagoljskom brevijaru (Prag, 1910)¹³ i misalu (Zagreb, 1948). Knjiga o misalu imala je nemilu sudbinu: slagala se u Beogradu, a za vrijeme bombardiranja Beograda, bomba je pala na tiskaru; srećom, Stjepan Ivšić sačuvao je korekture i pokusni otisak, te se knjiga mogla izdati u izdanju JAZU.¹⁴ Vajs je priredio i izdao devet knjiga malih proroka, glagoljskim slovima, redovito uz lijepe snimke: Job, Ruta, dva izdanja, Eklezijastik, a nakon toga i pet svezaka ma-

¹² Prva objavljena recenzija (“osvrt”) Josipa Hamma odnosi se upravo na tu Poljančevu knjigu. Izašla je u “Glasniku Jugoslovenskog profesorskog društva”, Beograd 12/1932.

¹³ Ioseph Vajs, *Antiquissimo Breviario Croatico-Glagolitico*, Prag 1910.

¹⁴ Josip Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*, Zagreb 1948.

lih proroka: Habakuk, Joel, Osea, Sofonija-Hagej, Zaharija-Malahija.¹⁵ Za večernje bogoslužje u župnim crkvama priredio je službe (*officia*), tiskane latinicom u knjizi *Vesperal* (1907),¹⁶ *Psaltir* (krasno izdanje 1916, i skromno, prvih pedeset psalama, latinicom, 1920)¹⁷. Priredio je staroslavenski *Misal*, latiničkim slovima, a izdala ga je papinska rimska institucija *De propaganda fide* (1927). Od posebnoga je značenja u slavenskoj znanosti bila njegova *Rukovět' hlaholské paleografie* (Prag, 1932).

Prvu glagoljsku početnicu, tj. vježbenicu za čitanje, ali i sažet prikaz gramatike Vajs je izdao u Krku 1909. g.: *Abecearium palaeoslovenicum in usum glagolitarum*. U podnaslovu se poziva na gramatičicu Dragutina Parčića, onu koja se pripisivala Ivanu Brozu, s latinskim jezikom pisanom predgovoru, te na dotadašnje gramatike staroslavenskog jezika, poimence na Vondrákovu, Leskienovu i Pastrnekovu. Priručnik započinje tablicom s glagoljskom azbukom (*Alphabetum*), s likovima oble i uglate glagoljice, s paralelnim prikazom stare ćirilice, s oznakom brojeva za oba pisma i latiničkim korelatom. Slijede tipovi velikih slova kako su tiskana u starim izdanjima, a zatim i ligature (I-VIII). Vajsova gramatika pisana je latinskim jezikom, a i primjeri deklinacije i konjugacije ispisani su latiničkim slovima. Ukupno 26 stranica. Za čitanje glagoljskih tekstova poslužili su psalmi (XXI-CVI) iz glagoljskoga brevijara iz XIV. stoljeća (Vajs ga ne označuje posebno, no to je *Dragučki brevijar* iz Arhiva HAZU). Drugo izdanje Vajsove

¹⁵ *Liber Ruth*. Ex codice Bibl. Palatinae Vindobonensis, Veglae-Krk, 1905 – *Knihá Ruth v překládě staroslovanském*, V Praze, 1926; *Liber Ecclesiastis*. Ex Breviario I. Verbenic., Veglae-Krk, 1905; *Liber Iob*. Ex Braviario Noviano II. Veglae-Krk, 1903; *Propheta Habacuc*. Ex Breviario C. R. Bibl. Aulicae Vindobon. R. Academiae Zagrabienensis, 1912; *Propheta Iael*. Ex Breviario Bibl. Palatinae Vindobon. Veglae-Krk, 1908; *Propheta Oseas*. Ex Breviario C. R. Bibl. Aulicae Vindobonensis, Veglae-Krk, 1910, *Psalterium palaeoslovenicum croato-glagoliticum*. Textum glagoliticum e codicibus Pragensi et Pariesiensi litteris cyrillicis exscriptum. Tomus I. Textus, annotationes, tabulae. XXIV+206, specimina 78 str., Praegae, 1916; *Sophonias – Haggaeus*. Ex Breviario C.R.Bibl. Aulicae Vindobonensis, Veglae-Krk, 1913; *Zacharias – Malachias*. Ex Breviario C.R.Bibl. Aulicae Vindobonensis, Veglae-Krk, 1915; *Slověnski psaltir*. Psalterii Palaeoslovenici Qinquagena prima. E melioribus codicibus croatico-glagoliticis in usum glagolitarum, Praegae, 1920. Najveći dio tih knjiga, uključujući faksimile, tiskala je tiskara Politika u Pragu.

¹⁶ *Vesperal' rimsko-slověnski. Večernje na Nedělje i Svetsce po vse lěto, po crkvenim kniigam glagolskim*, Krk, 1907 – glavni naslov tiskan glagoljcom, crveno; Novi *Vesperal* kao molitvenu knjigu za vrbansku crkvu (prema Vrbnik), kao bibliofilsko izdanje, priredio je Frane Paro, a jezični urednik je bio Milan Mihaljević (Vrbnik, 1999).

¹⁷ *Psalterium palaeoslovenicum croato-glagoliticum*, Praegae MCMXVI; *Staroslavenski psaltir hrvatskoglagoljski*, Krk, 1916.

početnice nosi isti naziv kao i prvo – *Abeceđarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum*. Na naslovnici stoji napomena: “Editio altera aucta et emendata”.¹⁸ Knjiga figurira kao izdanje Staroslavenske akademije, a kao mjesto izdanja navodi se Krk, 1917. g. Kao i u prvom izdanju, prethodi azbučni niz u glagoljici (samo uglatoj), s brojnomo vrijednošću, zatim azbučni niz u ćirilici, te njoj primjerenoj brojnoj vrijednosti, te naposljetku s latiničkim korelatom. Slično je i s inicijalnim slovima i ligaturama. Gramatika je i u ovom izdanju pisana latinskim jezikom: najprije stoji poglavlje o glasovima i “poluglasovima”, posebno o jatu, a zatim slijede paradigme. Primjeri su tiskani latiničkom transliteracijom i uz nju uglatom glagoljicom. Paginacija je provedena rimskim brojevima (V-XXXVI), a zatim slijedi preslik *Čin misi*, *Pravilo misi* i nekoliko izabраниh misnih uzoraka, sve na glagoljici, te uzorci gragorijanskoga pjevanja, na kraju i s rječnikom (*Glossarium*) s novom paginacijom (1–74). Staroslavenske riječi protumačene su latinskim istoznačnicama. Vajsove su početnice uzorna djela i što se tiče sažetka gramatike, i što se tiče tiskarskog umijeća, odličnog papira. U prvom izdanju snimke glagoljskog originala izgledaju savršeno, kao i otisak ostalih slova. Velik format također pokazuje koliku su važnost pridavali ovim knjigama¹⁹.

Na jagićevskoj tradiciji hrvatske gramatičke znanosti, sa staroslavenskim kao ishodištem, izašla je 1947. g., a zatim u više izdanja do 1970. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika* koju su kao autori potpisivali Ivan Brabec, Mate Hraste i Sreten Živković²⁰. Kratak pregled staroslavenskih glasova i oblika, s izborom staroslavenskih i starohrvatskih tekstova tiskan je na kraju knjige; đaci naših gimnazija morali su i taj dio proći, ponešto i

¹⁸ Josip Vajs, *Abeceđarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum*. Editio altera aucta et emendata, Krk 1917.

¹⁹ Josipu Vajsu posvećena su dva broja praške *Slavije* (2 i 3, 1956) i trobroj *Slova*, časopisa Staroslavenskog instituta u Zagrebu (6-8, 1957). Posvetni tekst o Josipu Vajsu i njegovu životu i djelovanju među krčkim glagoljašima napisao je ondje Josip Hamm. U našoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, sudeći prema *Gradi za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835-1940*. – nema ovih Vajsovih knjiga: *Psaltir* iz 1916. i 1920. *Knjiga o Rutu* 1905, 1926, *Vesperal slovenski*. Knjige tiskane u Pragu ili u Krku nisu potpadale pod odredbu o obavezom primjerku za NSK.

²⁰ Ivan Brabec, Mate Hraste i Sreten Živković, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1952. i kasnija izdanja. Treće izdanje izdanje (1958) još ima prilog o staroslavenskom, a od četvrtog (1961) toga priloga više nema, a to znači da se u gimnazijama više staroslavenski ne uči. Taj je pregled gramatike zažet prikaz one gramatike koja je, opsegom znatna, izašla za Banovine Hrvatske, i kojoj je autor Sreten Živković.

zapamtiti, kao npr. nekoliko prvih rečenica iz apologije Črnorisca Hrabra *O pismeněhъ*. U kasnijim izdanjima taj je dio iz knjige maknut.

I na kraju jedan neobičan podatak: vjerojatno za Banovine Hrvatske Ivan Esih je priredio *Abecedu u slikama za hrvatsku djecu* (Zagreb, 1941). Slike, upravo crteže izradio je Antun Kirinčić. Sjećam se slike i riječi uz slovo “ć”: “Ćuk sjedi na ćupu”. Na kraju su, na jednom kartonu, primjeri ćirilice i glagoljice.

Josip Hamm (Gat, 1905 – Beč, 1986), paleoslavist, kroatist i slavist, dijalektolog, autor je *Gramatike starocrkvenoslavenskog jezika* (Zagreb, 1947) i *Čitanke starocrkvenoslavenskog jezika s rječnikom* (iste godine). Obje knjige se u kasnijim izdanjima imale kraći naslov jezika: *Staroslavenska gramatika*²¹ i *Staroslavenska čitanka*²² koji se vezivao za tradiciju ranih ćirilometodskih slavenskih tekstova. Iako su neki bili protiv takva naziva (D. Brozović) smatrajući da bi takav naziv pretpostavljao neki novi slavenski kao opći i zajednički jezik, a on to nikako nije, Hamm se vratio tom nazivu jer je tradicijom potvrđen, od Jagića dalje, a i zbog toga što je bliži latinskom nazivu za taj jezik: *lingua palaeslovenica*. Za razliku od ranijih priručnika, prvenstveno za više razrede srednjih škola, Hammova *Staroslavenska gramatika* zasnovana je na bogatoj recentnoj znanstvenoj literaturi, posebice na paleoslavistici kako se razvijala u Poljskoj, češkoj i Rusiji, odnosno Sovjetskom Savezu, i u svijetu. Ona je bila pravi sveučilišni udžbenik, a Hamm je *Gramatiku* u drugom izdanju proširio novim znanstvenim spoznajama. *Gramatika* je doživjela četiri izdanja; posljednje 1974. g. Prvo izdanje *Čitanke* sadrži primjere iz kanonskih tekstova, ili one bliže kanonskim tekstovima, od *Zografskog evanđelja* do *Traktata Črnorisca Hrabra*, s petnaest dobrih reprodukcija. Smatrao je da je lakše čitati rukopise nego tiskana glagoljska izdanja; na ispitima trebalo je transliterirati stari tekst, a zatim sklanjati pojedine imenice, zamjenice i pridjeve, odnosno sprežati nasumce izabrane glagole iz pročitano i transliteriranoga teksta. Na kraju je dodao i priručni rječnik. U kasnijim izdanjima *Čitanku* je podijelio u dva dijela – prvi čine starocrkvenoslavenski tekstovi, od *Zografskog evanđelja*, njegove transliteracije u staru ćirilicu i latiničku transliteraciju (iako autor upotrebljava riječ transkripcija!) pa do *Kijevskih listića*. U drugom su dijelu tekstovi

²¹ Josip Hamm, *Gramatika starocrkvenoslavenskog jezika*, 1947. kasnija izdanja pod naslovom *Staroslavenska gramatika*, 1958, 1971, četvrto, posljednje izdanje 1974.

²² Josip Hamm, *Čitanka starocrkvenoslavenskog jezika s rječnikom*, Zagreb, 1947. i kasnija izdanja pod naslovom *Staroslavenska čitanka*, 1960, 1971.

mlađih redakcija – od *Ostromirova* i *Dobromirova evanđelja* do odlomaka iz *Žitja Konstantina Filozofa* i *Žitja Metodova*. Unio je i terminološku novinu: hrvatski jezik i (ne: ili) srpski: uz *Bečke listiće* kao hrvatski tekst i odlomke iz *Mirosavljeva* i *Vukanova evanđelja* kao srpske. A zatim slijede i tekstovi koje je sam bio priredio iz glagoljaških rukopisa: *Knjiga o Jobu*, *Pjesma nad pjesmama* i *Apokalipsa bosanskih krstjana*, te izvorni i nebiblijski tekstovi, od *Povelje Kulina bana* do *Poljičkoga statuta* i *Zakona vinodolskoga*. U takvoj je redakciji *Staroslavenska čitanka* doživjela još dva izdanja.²³

Za studente ruskoga jezika i književnosti Milenko Popović, *Osnove staroslavenskog jezika za studente ruskog jezika*²⁴. Kao što i naslov kaže, ova je početnica bila namijenjena prvenstveno studentima ruskoga jezika, a bila je dobra i praktična priručna knjiga i za studente drugih slavističkih studija (češki, poljski, bugarski, slovački). Na zamolbu prof. Popovića nekoliko je semestara taj predmet vodio prof. Stjepan Damjanović, koji je također završio studij ruskoga jezika i književnosti.

Frane Paro (Zagreb, 1940), slikar-grafičar i kaligraf zanimao se od djetinjstva za glagoljicu kao pismo i njezino oblikovanje u novim grafičkim mogućnostima, ali i u počecima tiskarstva. Dvije njegove knjige plod su takva nastojanja: *Typographia glagolitica* (Zagreb, 1997) i *Glagoljska početnica* (Rijeka, 1995, iste godine dva izdanja s disketom glagoljskoga fonta *Brevijar*, treće izdanje, “obnovljeno i prošireno” objavljeno je u Zagrebu 2010. g.). *Glagoljska početnica* postala je udžbenikom za one koji glagoljicom žele lijepo pisati, na stari način, u novim mogućnostima. Započelo je to već za one znamenite nacionalne izložbe *Pisana riječ u Hrvatskoj* (1985) kad je Paro sastavio tri deplijana za popratne izložbu o glagoljici: *Typographia glagolitica – rekonstrukcija glagoljskog tiskarskog slova i Obnovljena prošlostoljetna oficina – o dubokom tisku, O visokom tisku*. Posebno je pritom izdan deplijan, knjižica *Malahni bukvar – jedne malahne knjižice iz kih se mlada ditca tere priprosti ljudi z glagolskimi slovni psati i čtati lahko mogu naučiti* (Vrbnik, 1999) u kojoj je prikazao kako su glagoljaši pisali slova, tj. vukli poteze, tj. kakav je bio duktus, način pisanja slova prirodnim perom ili posebno pripremljenom trščanom grančicom. Uz

²³ O Hammovim udžbenicima staroslavenskog jezika opširno je pisao Stjepan Damjanović, *Hammovi udžbenici staroslavenskog jezika*, u zborniku *Josip Hamm i njegovo djelo* (ur. Alojz Jembrih) Zagreb, 2007., str. 105–114.

²⁴ Milenko Popović, *Osnove staroslavenskog jezika za studente ruskog jezika*, skripta, Zagreb, 1983, str. 78.

lijepo opremljeni *Versperal* (Vrbnik, 1999) treba spomenuti njegovu krasnu knjigu o počecima europskoga tiskarstva i prvim glagoljskim tiskarima: *Nevidljiva tipografija* (Zagreb, 2012).

U jeku općega zanimanja za glagoljicu, u vrijeme kad su u Europi pri sveučilišnim knjižnicama izlagale hrvatske glagoljke knjige, slikarica Tatjana Sabljak – koja se potpisivala kao Villa Sibylla – otisnula je velik grafički list s glagoljskim slovima i njihovim duktusom (1995). Taj je grafički list postigao velik uspjeh, doduše nešto manji nego priručna knjižica sa slovima glagoljice, s ucrtanim potezima pera, tj. duktusom. Izdala je i malu knjižicu na četiri jezika, s prikazom svih glagoljskih slova (Zagreb, 2002).

Lijepu *Čitanku crkvenoslavenskoga jezika* za studente Katoličkog bogoslovnoga fakulteta priredio je Petar Bašić (1999). Ona donosi nekoliko azbuka i reprodukcije starih tekstova, od *Marijinskog evanđelja* do tiskanoga Vajsova *Misala* (1927), odnosno do Tandarićeva latiničkoga izdanja *Čina misi s izabranimi misami* (1980).

Naš slavljenik Stjepan Damjanović (Strizivojna, 1946), kroatist i paleoslavist, u svom znanstvenom zanimanju nije mimoišao ni naše stare bukvarne ni početnice ni udžbenike za staroslavenski jezik. Priredio je za pretisak glagoljsku i ćirilsku protestantsku *Tablu za dicu* koja je doživjela dva izdanja (1986, 2007), a i Karamanov *Bukvar* (2005).²⁵ Pisac je brojnih knjiga i rasprava o prožimanju crkvenoslavenskoga i narodnoga jezika u liturgijskim i neliturgijskim knjigama. Kao profesor na katedri za staroslavenski jezik za svoje je studente napisao udžbenik staroslavenskoga jezika *Staroslavenski glasovi i oblici* (1993, 1995), a kasnija izdanja, popravljena i dopunjena, nose naslov *Staroslavenski jezik* (2000, 2003). Sastavio je i čitanku koja prelazi okvire studentskih potreba i zanimanja *Slovo iskona*

²⁵ Popis staroslavenskih gramatika i čitanaka na slavenskim i neslavenskim jezicima, za visoke škole i fakultete, sastavio je Josef Kurz, od mladosti do smrti Josefa Vajsa, njegov suradnik i prijatelj, u svojoj odličnoj gramatici *Učebnice jazyka staroslověnského* (). Knjiga je dobila odobrenje za tiskanje 1966., ali je tiskana tek 1969. (popis je na str. 42–44). Tom popisu treba dodati odličnu gramatiku Petra Đorđića, *Staroslovemski jezik*, Novi Sad, 1975. Prije toga su u Srbiji staroslavenski jezik studenti mogli učiti iz također izvrsne gramatike i čitanke Stjepana Kuljbakina koja je bila prevedena s ruskoga (Beograd, 1930, 1932); nakon Drugoga svjetskoga rata Radomir Aleksić izdao je skroman priručnik-čitanku *Odabrani staroslovenski tekstovi sa rečnikom* (Beograd, 1960); knjigu je recenzirao u "Slovu" 11-12 Josip Hamm poželjevši da priručnik i čitanku iz staroslavenskoga jezika napišu R. Aleksić i P. Đorđić, što je P. Đorđić i učinio. Kasnije su studenti beogradskog i novosadskog fakulteta mogli učiti staroslavenski iz priručnika Svetozara Nikolića, *Staroslovenski jezik I*. (Pravopis, Glasovi, Oblici). Postoji više izdanja ovoga udžbenika (IV. izdanje, Beograd, 1987).

(2002), a sa suradnicima je priredio *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik* (2004). Ne zanemarujući tradiciju hrvatske paleoslavističke filologije, on je svoje udžbenike uskladio s potrebama današnjih studenata slavistike, ali i sa znanjem s kojim su došli na studij na naše fakultete.

Ovaj prikaz ne bi bio potpun kad ne bih spomenuo Damjanovićevu radnju “Od Lavoslava Geitlera do Eduarda Hercigonje”²⁶, s podnaslovom “Staroslavenski jezik, staroslavenska pisma i poredbena slavenska gramatika na Mudroslovnom/Filozofskom fakultetu u Zagrebu od zimskog proljeća 1874. do zimskog semestra 1993.” u kojoj je prikazao što su i kako su profesori na našem fakultetu predavali staroslavenski jezika, ali i pripadajuća mu pisma: glagoljicu i ćirilicu, koja smatramo konstitutivnim pismima naše pisane kulture²⁷.

Čitanke staroslavenskog jezika, od Berčićeve do Hammove i tek donekle Damjanovićeve priručnici su za čitanje starih tekstova, ali ne i za pisanje novih tekstova glagoljicom (ili starom ćirilicom), osim – naravno – za vježbe, ili na ispitu za ispisivanje paradigmi – kao kod učenja grčkoga jezika i pisma, ili latinskoga jezika, doduše latiničkim pismom kakvo je u suvremenoj upotrebi. Ipak – popularnost glagoljice danas je prešla granicu školske vježbe te se među djecom i odraslima koji glagoljsko pismo, i rukom i računalom, koriste kao pismo za prijatelje i poznanike. Nekako kao tajnopis. Tako je davno služila u Rusiji, među čitateljima ćiriličkih tekstova.

IZVORI

- Damjanović, S. (2001) Tragovi dima, vatre i kiše, “Vijenac”, br. 9 (199).
 Milčetić, I. (1955) *Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu, Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 2, Zagreb, 93–128
 Vjalova, S. (2000) *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci. Opisanije*. HAZU – Ruska nacionalna knjižnica – Staroslavenski institut, Zagreb

²⁶ Stjepan Damjanović, Od Lavoslava Geitlera do Eduarda Hercigonje, “Croatica” 26: 42/43/44, 1995/1996., 29–54

²⁷ Damjanović, 1995/1996, 29–54.